

5. Уголовный кодекс Швейцарии / Науч. ред. и предислов., перевод с нем. канд. юрид. наук А. В. Сербсрбснниковой. — СПб., 2002. — С. 182.
6. Уголовный кодекс Австрии / Пер. с нем. — М., 2001. — 144 с.
7. Уголовный кодекс ФРГ. — М., 2001. — С. 142.

Конституційні основи кримінального судочинства США

Н. ПИЛЬГУН

викладач Київського університету туризму, економіки і права

Сьогодні в усьому світі досить гостро стоїть питання належного забезпечення прав учасників судового процесу, а також дотримання належної процедури судочинства. Тому виникає потреба у вивченні досвіду вирішення зазначених проблем у інших країнах. Цікавим і повчальним у цьому сенсі є законодавство та судова практика США щодо дотримання та подальшого розвитку конституційних основ кримінального судочинства.

Зазначена проблема не була об'єктом спеціального дослідження ні в зарубіжній, ні у вітчизняній юридичній науці. Окремі аспекти конституційних основ кримінального судочинства США знайшли відображення у праці відомого американського правознавця В. Бернхейма "Вступ до права та правової системи США", перекладеній українською мовою у 1999 р. Виходячи з суто наукових та практичних міркувань, можна зазначити, що дослідження конституційних основ кримінального судочинства США є досить актуальним.

Стаття I розд. 9 Конституції США забороняє Конгресу, а ст. I, розд. 10 — законодавчим зборам штатів приймати закони "ex post facto", тобто такі, які б мали зворотню дію і встановлювали кримінальну відповідальність за вчинки, котрі до прийняття нових законів не вважалися злочином. Отже, Конституція визначає чинність кримінальних законів у часі, вона також визнає давнє положення загального права, відомого під назвою "Habeas Corpus", що у перекладі з латини означає: "взяти тіло". На практиці це положення означає — звільнення за наказом суду особи з-під незаконного арешту. Конституція встановлює, що припинення чинності "Habeas Corpus" може бути здійснено тільки у разі повстання, або у разі появи загрози суспільній безпеці. Упродовж усієї історії розвитку США принцип "Habeas Corpus" був важливим засобом у попередженні несправедливого покарання. За всю історію США чинність "Habeas Corpus" призунялась тільки двічі: у роки громадянської війни Півдня і Півночі та у роки другої світової війни (на Гавайських островах).

У тексті Конституції є положення, якими забезпечуються права громадян, обвинувачених у

вчиненні злочину. Більш широко такі права гарантовані Біллем про права. Так, наприклад, четвертий додаток захищає американців від "необгрунтованого обшуку і затримання". П'ятим додатком громадяни захищені від примусового визнання себе винними, повторного та необгрунтованого звинувачень. Шостий додаток гарантує право "на швидкий і публічний розгляд справи справедливим журі". Додаток вимагає, щоб обвинувачений був ознайомлений "з причиною і суттю звинувачень", мав право вести перехресний допит свідків звинувачення і виклик до суду, навіть у примусовому порядку, свідків захисту; забезпечує право обвинуваченому мати адвоката. І, нарешті, восьмим додатком заборонено застосовувати жорстокі й незвичайні покарання, надмірні штрафи.

Необхідно зауважити, що практика застосування зазначених прав свідчить, що ними користувалися тільки у федеральному кримінальному судочинстві і лише у XX ст. їх почали застосовувати у штатах. Переважна більшість кримінальних справ розглядається не у федеральних судах, а у судах штатів. Такі злочини, як вбивство, зґвалтування, крадіжка, образа, обман тощо кваліфікуються як порушення законів штату, а не федерації, а тому розглядаються у судах штатів. Положення конституцій штатів щодо захисту прав громадян, обвинувачених у скоєнні злочину, мають значну відмінність. У цілому, права обвинуваченого є менш захищені законами штатів, ніж федерації.

Положення про дотримання "належної процедури" міститься у п'ятому та п'ятнадцятому додатках до Конституції. "Жодна особа, — передбачено у п'ятому додатку, — не буде позбавлена життя, свободи або власності без дотримання "належної процедури", а у п'ятнадцятому додатку — що штати не будуть позбавляти особу зазначених прав без дотримання "належної процедури".

За багаторічну практичну діяльність Верховний Суд США виробив розуміння поняття "належна процедура". Зміст останнього включає як дотримання "належної процедури" розгляду справи у суді, так і "незалежної процедури". Обидва аспекти змісту поняття спрямовані на захист осо-

би від необґрунтованого і свавільного переслідування з боку влади.

Як уже зазначалося вище, вимога дотримання "належної процедури" практикувалася лише у федеральних судах. У судах штатів почали дотримуватися "належної процедури" після розгляду справи *"Палко проти штату Коннектикут"* (1937 р.) [1]. Отже, потребувалося майже півтора століття, щоб федеральне законодавство стосовно захисту прав особи у кримінальному процесі почало застосовувати в штатах. Положення четвертого додатку захищають громадян від свавілля влади. Ним, зокрема, закріплено, що "Право народу на охорону особи, життя, паперів та власності від необґрунтованих обшуків чи затримань не повинне порушуватися, і ордери на обшук чи затримання не можуть видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцячкою. Такі ордери повинні містити докладний опис місця обшуку, а також осіб чи майна, що підлягають арештові" [2]. Отже, цей додаток гарантує недоторканність особи, життя та власності.

У випадку, коли оскаржуються дії поліції суд має встановити, чи були такі дії "обшуком" чи "затриманням", і чи були такий обшук або затримання "необґрунтованими". У справі *"Кац проти Сполучених Штатів"* (1967 р.) суд встановив, що підслуховування агентом ФБР телефонних переговорів, які вів Кац з публічної телефонної будки, є порушенням його права на таємницю приватного життя. На твердження Каца, що телефонна будка є "конституційно захищеним місцем", суд зазначив, що "четвертий додаток до Конституції захищає людину, а не місце". Проте, зазначив суд, "коли особа свідомо оприлюднює вдома або у офісі інформацію, то вона не підлягає захисту відповідно до четвертого додатку. Але коли вона прагне зробити її приватною, навіть у публічному місці, то така інформація повинна бути конституційно захищена" [3]. Суд встановив, що розмови Каца були приватними, а їх прослуховування було "обшуком", тому для прослуховування телефонних розмов Каца слідчий ФБР повинен був мати ордер. Оскільки останнього не було видано, то "обшук", проведений стосовно Каца, був "необґрунтованим" і суперечить четвертому додатку до Конституції.

У судовому порядку було встановлено, що проникнення поліції на "відкриті місцевості" не є порушенням прав, гарантованих четвертим додатком до Конституції, а тому не може бути кваліфіковане як "обшук". До "відкритої місцевості", як встановив суд, належить земля навколо будинку.

Для проведення "обшуку" необхідно мати достовірну інформацію або ж отримати від судді чи магістрату ордер на його проведення. Як правило, обшук без ордера провадиться за надзвичайних обставин, коли поліція має достатньо підстав підозрювати, що, наприклад, в автомобілі, який рухається, може здійснюватися злочин.

Для того, щоб здійснити арешт особи, необхідно мати ордер, або ж, щоб арешт був "обґрунтованим". Маючи ордер на арешт, поліція може здійснювати обшук у будинку. Якщо ж ордер відсутній, то поліція може проникнути до будинку, коли існують "виняткові обставини"; коли вона переслідує злочинця, що сховався у будинку; коли є підстави вважати, що докази злочину можуть бути знищені або коли є підстави вважати, що від бездіяльності поліції можуть постраждати інші особи. Якщо такі підстави відсутні, то поліція, маючи навіть ордер на арешт, не має права проникнути до будинку, коли відсутній ордер, що дає право на обшук.

За межами будинку особу можна заарештувати за наявності ордера на арешт. Коли ж ордер відсутній, то особу можна заарештувати за наявності "достатньої підстави".

Право поліції на обшук заарештованого було підтримано судом у справі *"Чізел проти штату Каліфорнія"* (1982 р.). Формуючи думку більшості членів суду, суддя Стюарт зазначив: "Коли проведено арешт, то офіцер має обшукати заарештованого, вилучити зброю, яку особа могла застосувати для протидії арешту або для втечі... До того ж офіцер має обшукати і вилучити докази, щоб заарештований не міг їх знищити" [4]. Докази, отримані незаконним шляхом, не беруться судом до уваги. У федеральних судах ця процесуальна норма почала в обов'язковому порядку застосовуватись після розгляду справи *"Вікс проти Сполучених Штатів"* (1914 р.). Верховний Суд встановив, що вилучення незаконно здобутих доказів, є вимогою четвертого додатку: "Якщо незаконно вилучені листи або документи можуть бути використані як доказ вини звинувачуваного. — зазначив суд, — тоді четвертий додаток не буде мати значення... і може бути вилучений з Конституції" [5]. Але у справі *"Менн проти штату Огайо"* (1961 р.) суд зробив винятки із зазначеного правила. Подальша судова практика підтверджує факт часткового використання у суді незаконно здобутих доказів.

Протягом майже цілого століття після виникнення США, американські суди використовували свідчення підозрюваного для доведення його вини. Проте у 1897 р. Верховний Суд у справі *"Брем проти Сполучених Штатів"* встановив, що використання свідчень обвинувачуваного як доказу його вини, суперечить п'ятому додатку до Конституції. Постанова суду стосувалася тільки федерального процесуального права. У судах штатів домінуючою була вимога дотримуватися "належної процедури", і тільки з 40-х рр. XX ст. зазначене вище правило було поширене і на штати. У подальшому Верховний Суд не намагався стежити за дотриманням виробленого ним правила. У 1966 р. Верховний Суд у справі *"Міранда проти штату Арізона"* зніщив питання про необхідність конституційного захисту громадян від

"невід'ємного насилля", притаманного поліції при проведенні допитів. У оприлюдненому рішенні суд зазначив: "Зрозуміло, що атмосфера насилля створюється для підпорядкування особи волі слідчого. Сама атмосфера допиту є залякуючою, вона може бути не фізичною, але такою, що принижують людську гідність. Існуюча практика допиту протирічить одному із найважливіших принципів нації, а саме: особу не можна змушувати обмовляти себе" [6].

Цією справою суд встановив формулу, відому під назвою "попередження Міранди". Цього правила повинні дотримуватися поліцейські при арешті та веденні допитів і донині. Вони мають попереджати підозрюваного у вчиненні злочину про його право мовчати. Будь-які свідчення, дані підозрюваним без "попередження Міранди", вилучаються із справи.

Застосування "попередження Міранди" сприяло підвищенню професіоналізму поліцейських. До того ж, коли підозрюваному повідомляли відповідно до "попередження Міранди" про його право мовчати, але він давав свідчення, то останні могли бути використані у суді проти нього. Існує ряд винятків у застосуванні "попередження Міранди". Зокрема, один із них було сформульовано у справі "*Штат Нью Йорк проти Кворелза*" (1984 р.). Суть справи в наступному: до двох поліцейських Нью Йорка підійшла жінка і заявила, що вона була зґвалтована і зґвалтівник, який мав зброю, шойно зайшов до овочового магазину. Поліцейські пішли туди і впізнали описану зґвалтовану особу підозрюваного. Той, побачивши поліцейських, кинувся тікати. Поліцейські наздогнали його, і виявили, що кобура була пустою. Один з поліцейських, не повідомивши затриманого про його права, як того вимагає "попередження Міранди", запитав, де подівся пістолет. Підозрюваний, на прізвиське Кворелз, кинув головою у напрямку пустих ящиків і сказав: "Пістолет — там". Після цього його заарештували, а потім застосували "попередження Міранди". Пізніше Кворелз поскаржився, що його признання про місцезнаходження пістолета було зроблено до "попередження Міранди" і має бути виключене із справи.

Верховний Суд постановив, що свідчення Кворелза треба вважати таким, що відповідає закону, хоча воно і було зроблене до "попередження Міранди". Суд віддав перевагу захисту суспільної безпеки над дотриманням поліцейськими "попередження Міранди", і сформулював правило "винятки" "попередження Міранди": "Ми робимо висновок, — зазначалося у рішенні суду, — що ситуація, яка загрожує суспільній безпеці, має перевагу над правилом не свідчити проти себе" [7]. Своїми наступними рішеннями суд сформулював декілька винятків стосовно "попередження Міранди".

Посилаючись на шостий додаток до Конституції, Верховний Суд встановив, що у судах

штатів підозрюваний повинен користуватися допомогою адвоката. У справі "*Гідсон проти Вейнрайта*" (1963 р.) суд зазначив, що будь-яку особу, яка є дуже бідною і не може найняти адвоката, не можна вважати справедливо покараною, і що такій особі необхідно надати можливість користуватися допомогою адвоката. У іншому випадку рішення суду буде незаконним.

Судовий розгляд кримінальної справи є досить дорогим у фінансовому відношенні і тривалим у часі. Часто не вистачає належної кількості слідчих, прокурорів, адвокатів та суддів. Саме із зазначених причин в США широко застосовується "виправдувальний торг".

Верховний Суд, починаючи з 60-х рр. XX ст., декілька разів розглядав справи, пов'язані з "виправдувальним торгом", але жодного разу не визнавав ні практики його застосування, ні необхідності його існування. Найбільш складною справою, що стосувалася "виправдувального торгу", була справа "*Борденкірхер проти Хейеса*" (1978 р.). Верховний Суд більшістю в один голос встановив, що рішення великого журі штату Кентуккі застосувати до Пауля Хейеса найсуворішу міру покарання, передбачену законом штату за фальшивий чек, до того ж у Хейеса це був рецидив, є законним. Пауль Хейес оскаржував судові рішення на тій підставі, що прокурор пропонував йому "виправдувальний торг", але Хейес відмовився, і прокурор пообіцяв покарати його як найстрогіше. Верховний Суд не прийняв до уваги скаргу Хейеса і підтвердив, що він заслуговує на ту міру покарання, яка була застосована до нього. Отже, і у цій справі Верховний Суд не виявив свого чіткого ставлення до застосування "виправдувального торгу", і його застосування практикується сторонами донині.

У статті III Конституції зазначено, що "судовий розгляд усіх злочинів, за винятком імпичменту, буде здійснюватись журі..." У шостому додатку до Конституції встановлено, що "в усіх кримінальних переслідуваннях звинувачуваний буде користуватись правом на швидкий і публічний розгляд справи неупередженим журі". Розгляд справи "неупередженим журі" у судах штатів було запроваджено чотирнадцятим додатком до Конституції.

Традиційно журі в США складається із дванадцяти присяжних, які мають одностайно прийняти рішення щодо винності або невинності обвинуваченого. Проте у деяких штатах журі присяжних складається із шести присяжних, а законодавство деяких з них не вимагає одностайного винесення вердикту. Зазначене стосується тільки цивільних, а не кримінальних справ.

У справі "*Джонсон проти штату Луїзіана*" (1972 р.) Верховний Суд вперше в історії американського правосуддя дозволив відступити від принципу одностайності у винесенні вердикту журі присяжних, який було узаконено у штаті Луїзіана.

Законом цього штату було встановлено, що вердикт журі буде законним, коли за нього висловляться дев'ять із дванадцяти присяжних. Суддя Верховного Суду Уайт, формулюючи думку більшості, намагався примирити закон штату із конституційною вимогою дотримання "належної процедури": "Звичайно, судові рішення було б більш переконливим, якби воно було висунене не дев'ятьма, а дванадцятьма присяжними, — зазначив Уайт, — але воно було б ще більш переконливим, якби за його рішення висловились двадцять чотири або тридцять шість присяжних. Фактом є те, що дев'ять членів журі, а це переважна більшість його членів, вивели вердикт. Наш погляд, зазначив Уайт, — незгода трьох членів журі не дозволяє сумніватися у законності вердикту". Член суду Маршалл, не погоджуючись із рішенням більшості, зазначив, що інша думка трьох членів журі викликає сумнів у законності обвинувачувального вердикту дев'ятьма присяжними. "Інша думка, яку висловили три члени журі не як меншість, а як власну думку, є для мене, — зазначив Маршалл, — достатньою. Навіть сумнів одного члена журі є для мене свідченням того, що влада не змогла знайти докази вини, які б не викликали сумнівів"[8].

Можна сказати, що наведене вище рішення у якійсь мірі порушує конституційні права підозрюваного громадянина на вирішення його справи судом присяжних.

У п'ятому додатку до Конституції зазначено, що жодна особа не буде двічі переслідуватись у судовому порядку з одного й того ж звинувачення. Це положення своїми коріннями сягає загального права. Переслідування вдруге в судовому порядку особи за один і той же інкримінований їй злочин, за тими ж самими свідченнями і доказами, вважають американські юристи, є порушенням фундаментальних понять "гідності і справедливості". Проте Верховний Суд у справі "*Палко проти штату Коннектикут*" (1937 р.) підтримав можливість розгляду справи вдруге за одними і тими ж звинуваченнями, свідками і доказами. "Коли суд зробив помилку, — зазначив член Верховного Суду Кардозо, формулюючи думку більшості, — він же може, коли це необхідно, виправити її"[9].

Отже, п'ятий додаток, який забороняє вдруге розглядати справу, слід тлумачити так, що він не дозволяє владі вдруге переслідувати особу за один і той же злочин, за тих же свідків і доказів, які вже застосовувались у суді, і судові рішення закінчилось виправдальним вердиктом.

У Сполучених Штатах з самого початку їх існування широко застосовувалась смертна кара не тільки за такий вид злочину, як вбивство, а й за менш тяжкі злочини. П'ятий і чотирнадцятий додатки до Конституції фактично визнають право застосування судами вищої міри покарання — смертної кари. Необхідно зазначити, що в середині

ні XIX ст. громадська думка США почала схилитися до менш широкого застосування смертної кари. За даними опитувань інституту Геллапа у 1966 р. за збереження смертної кари як одного з видів покарань, виступали 42% американських громадян, тоді як у 1936 р. — 62%[10]. Вперше Верховний Суд США виявив своє ставлення до застосування смертної кари у 1972 р. У справі "*Фурман проти штату Джорджія*" суд висловився проти застосування такого виду покарання, як смертна кара. На думку суддів Бреннана і Маршалла, смертна кара є "жорстоким і незвичайним покаранням", яке не сприяє реформуванню норм гідної поведінки і шо його застосування є неконституційним. Маршалл, зокрема, зазначив, що "американський народ, якщо буде належним чином інформований щодо мети застосування смертної кари та її наслідків, виступить проти її застосування як такої, що протирічить нормам моралі"[11]. Багато критиків позиції Маршалла вважали її лихотою чи просто бундючною. Таку ж позицію Маршалл відстоював і у справі "*Грег проти штату Джорджія*" (1976 р.).

У світлі рішення Верховного Суду в зазначеній справі ряд штатів переглянули своє законодавство щодо застосування смертної кари. Так, наприклад, це відбулося у штаті Джорджія. Згідно з переглянутим законодавством, на першій стадії судового розгляду, як і раніше, встановлювалась винність або невинність підсудного; на другій стадії, коли особу визнавали винною, встановлювали міру покарання. Для того, щоб журі присяжних винесло вердикт про смертну кару, необхідно, щоб воно, у крайньому разі, знайшло хоча б один із посилюючих факторів вини, передбачених законом. Закон забезпечував право апеляції злочинця до Верховного Суду штату. При розгляді апеляційної скарги суд мав звертати увагу не тільки на дотримання процесуальних норм судочинства, а й на те, що факти підтверджують посилюючу вину, а також на те, чи застосування смертної кари у даному випадку не відходить від практики застосування у попередніх випадках. Верховний Суд у справі "*Грег проти штату Вірджинія*" підтримав зазначену у вірджинському законі процедуру прийняття вироку про смертну кару. Отже, якщо у справі "*Фурман проти штату Джорджія*" Верховний Суд висловився проти застосування смертної кари, то у справі "*Грег проти штату Джорджія*" — за її застосування. Маятникова поведінка Верховного Суду була пов'язана із змінами в американській суспільній думці стосовно застосування смертної кари.

Зауважу, що у своїх наступних рішеннях Верховний Суд обмежив застосування смертної кари лише до злочинців, що вчинили злочини (наприклад, вбивство), які кваліфікуються як злочини першого ступеня. Так, своїм рішенням у 1977 р. Верховний Суд запобіг виконанню смертного вироку гвалтівникові. Але уже у 1986 р. Верховний Суд

полегшив застосування смертної кари, вказавши на необхідність виключати із потенційних кандидатів в члени журі тих присяжних, які негативно ставляться до застосування смертної кари, оскільки вони, на думку суду, не можуть неупереджено приймати рішення. Одночасно він виступив проти виконання смертного вироку щодо божевільних, оскільки воно "ображає людство". У 2002 р. Верховний Суд знову виступив проти застосування смертної кари, як одного із видів покарань, узагалі.

Американська конституція нічого не говорить про право особи на приватне життя. Зазначене право (англійською — *right of privacy*) має суперечливий зміст, оскільки воно є творенням суто юридичним, і існує завдяки застосуванню у сфері сексу і дітонародження, способу життя і навіть смерті. Воно є надійним щитом проти втручання влади в особисте життя людини.

Юридичне закріплення права на приватне життя базується на дев'ятому додатку, в якому зазначено, що американські громадяни можуть користуватися "набутими" правами, хоча вони і не зазначені в додатку. Право на одруження, мандри, вибір зайняття тощо, є набутих, природних правом, яке не закріплене конституцією, але набуло конституційного статусу завдяки факту, в якому присутні елементи "свобод", захищених вимогою дотримання "належної процедури", яка міститься у п'ятому і чотирнадцятому додатках.

Право на приватне життя не має свого коріння ні у загальному, ні у статутному праві, але за своїм духом близьке загальному праву. Воно виникло у зв'язку із необхідністю захистити особу від небажаної втручання у її особисте життя як держави, так і фізичних осіб. Право особи на приватне життя було юридично оформлене законами окремих штатів ще на початку ХХ ст. Конституційного характеру це право набуло завдяки рішенням Верховного Суду.

Найважливіше рішення у цьому аспекті було пов'язане із справою "Джекобсон проти штату Массачусетс" (1905 р.): Суддя Харлан, формулюючи думку більшості, зазначив, що "існує сфера, у якій особа може діяти за своїм бажанням і на законній підставі протидіяти владі, втручання у її приватне життя проти її волі" [12]. Суд дійшов висновку, що права особи на приватне життя можуть захищатися відповідно до чотирнадцятого додатку до Конституції. Першими судовими спра-

вами, які стосувалися права на приватне життя, були ті, у яких розглядалося право громадян віддавати дітей на навчання у приватні школи.

Законодавство окремих штатів забороняло вивчати іноземні мови у приватних школах. У 1923 р. суд у справі "Мейер проти штату Небраска" встановив, що громадяни можуть, всупереч законам штатів, вивчати іноземні мови у приватних школах, а у справі "Пірс проти Об'єднання сестер" (1925 р.) визнав закон штату Орегон, який змушував батьків відправляти дітей навчатися в "публічних" школах і забороняв навчання в приватних школах таким, що не має чинності.

У зв'язку з розвитком робітничого руху, активізацією злочинного світу, появою нових видів злочинів ряд штатів прийняли закони про стерилізацію психічно та фізично неповноцінних осіб.

Необхідно зауважити, що Верховний Суд не визнав закони штатів про стерилізацію такими, що суперечать правам американських громадян. У справі "Бак проти Белла" (1927 р.) Верховний Суд відмовився визнати, що закони про примусову стерилізацію суперечать чотирнадцятому додатку. Керрі Бак, молоду жінку, яку суд охарактеризував як "недоумкувату", було поміщено у державну психіатричну установу, де перебувала і її мати. Після того, як Бак народила недоумкувату дитину, директор установи домігся рішення про її стерилізацію. Адвокати останньої оспорили конституційність закону про стерилізацію, проте Верховний Суд не підтримав їх скаргу. Суд визнав закон про стерилізацію конституційним, і що принципи судочинства "дозволяють перерізати фаллопієві труби". Суддя Холмс зазначив, що для цього "достатньо трьох поколінь недоумкуватих" [13]. Зазначене рішення суду не скасоване донині.

У 1942 р. у справі "Скіннер проти штату Оклахома" [14] суд визнав закон про стерилізацію таким, що суперечить чотирнадцятому додатку, визначивши тим самим право особи на народження нащадків.

Отже, у цілому можна зробити висновок, що рішеннями Верховного Суду "право на приватне життя" стало невід'ємною частиною конституційного права США. Суд виявляв відвагу і далекоглядність, коли визнавав таке право конституційним, адже його норми безпосередньо не містилися у самому тексті Конституції та додатках до неї.

Використані матеріали:

1. American Constitutional Law. Essays and Cases. Otis H. Stephens, jr., John M. Scheb, II. Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1988. — P. 968.
2. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. — К., 1998. — С. 71.
3. American Constitutional Law. Essays and Cases. Otis H. Stephens, jr., John M. Scheb, II. Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1988. — P. 596.
4. Ibid., — P. 607.
5. Ibid., — P. 622.
6. Ibid., — P. 637.